

KOLEKTIVNI RAD SEĆANJA: POREKLO, TEORIJSKA RAZMATRANJA I PRAKSA^{2,3}

Collective Memory-Work: Origins, Theoretical Considerations, and Practice

APSTRAKT: Predmet ovog rada je društveno-naučna metodologija kolektivni rad sećanja i njena relevantnost za psihološka istraživanja. Osnovni cilj je da se ona predstavi kroz razradu njenih istorijskih i teorijskih osnova i pretpostavki, kao i praktičnih smernica za istraživanje. Od početne ideje do novije literature, odabrani aspekti ove metodologije razmatraju se u sklopu određenih teorijskih okvira i debata, uz prateće dileme, zbog čega rad ima polemički karakter. U uvodu se u osnovnim crtama ističe značaj metodologije i samog rada, kao prvog razrađenog pregleda ove teme na regionalnim jezicima. Potom, sledi istorijski osvrt na prvi projekat kolektivnog rada sećanja, njegovo feminističko-marksističko zaleđe, kao i na pojedine teorijske aspekte (subjektifikacija, sećanja, iskustvo i teorija, kolektivna dekonstrukcija, osoba). Iz te diskusije izvučene su i odvojeno predstavljene osnovne pretpostavke kolektivnog rada sećanja. Naredni odeljak sadrži glavne pravce razvoja i primena, razmatranja od značaja za psihološke teme, kao i poređenje sa sličnim metodologijama. Nakon toga sledi praktični deo rada gde se predstavljaju osnovne smernice kroz progresivno navođenje faza istraživanja. Najзад, diskutuju se dileme u pogledu kriterijuma za evaluaciju rada sećanja. U zaključku je još jednom ocrtano mesto i značaj ove metodologije za društveno-naučna i psihološka istraživanja.

KLJUČNE REČI: kolektivni rad sećanja, feminizam, metodologija, subjektifikacija, lično iskustvo, kritička refleksija

---

1 ana.djordjevic@instifdt.bg.ac.rs

2 Ovaj rad je realizovan uz podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije prema Ugovoru o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada.

3 U opštim crtama, delovi ovog rada objavljeni su u Zborniku radova sa XXVI naučne konferencije „Pedagoška istraživanja i školska praksa. Kvalitativna istraživanja kroz discipline i kontekste: osmišljavanje sličnosti i razlika“ (Đorđević i Stanković, 2021: 22–25). Sam rad zasnovan je na poglavlju doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu (Đorđević, 2021).

ABSTRACT: *The subject of this paper is social-scientific methodology collective memory-work and its relevance for psychological inquiry. The aim is to present it through elaboration of its historical and theoretical foundations and assumptions, as well as practical guidance for research. From the original idea until current literature, chosen aspects of this methodology are considered within certain theoretical frameworks and debates, with accompanying dilemmas, which is why the paper has polemic character. Introduction outlines the relevance of this methodology, as well as the relevance of the paper, as the first elaborated review of this subject in regional languages. Next follows the historical look at the pioneering project of collective memory-work, its feminist-Marxist background, as well as consideration of several theoretical aspects (subjectification, memories, experience and theory, collective deconstruction, person). Basic assumptions of the memory-work are derived from previous discussion and presented separately. The next section contains main directions of development and applications of the methodology, considerations relevant for psychological topics, and comparison with similar methodologies. Subsequent is the practical part of the paper, where the basic guidance for research is offered through progressive sequencing of the research phases. Finally, dilemmas regarding evaluation criteria for collective memory-work are discussed. In the conclusion, the place and relevance of this methodology for social-scientific and psychological research are summarized.*

KEY WORDS: *collective memory-work, feminism, methodology, subjectification, personal experience, critical reflection*

Uvod

Kolektivni rad sećanja metodologija je koja je nastala iz nezadovoljstva. To nezadovoljstvo bilo je podstaknuto ograničavajućim teorijama i metodama unutar sociologije i psihologije, kao i pristrasnostima koje, zarad disciplinarnog puritanizma, zakrivljuju naučno saznanje o socijalizacijskim procesima i njihovim uticajima na lično iskustvo. Pored toga, nezadovoljstvo je došlo iz tretiranja učesnika u istraživanju kao pasivnih subjekata – kako socijalizacije, tako i samog istraživanja – i neuviđanja načina na koje sami ljudi (a posebno žene, kroz istoriju društva i nauke) aktivno učestvuju, nose, doprinose i prenose socijalne norme koje ih ograničavaju (Haug et al., 1999). Stoga, ova metodologija nastaje iz jednog oblika kritičke angažovane istraživačke delatnosti i doprinosi ne samo novim metodološkim promišljanjima u sociologiji i psihologiji, već i poimanju ljudi kao društvenih aktera i istraživanja kao društvene prakse.⁴

Kolektivni rad sećanja je kritička socio-konstrukcionistička metodologija koja se zasniva na kolektivnoj analizi napisanih ličnih sećanja (Onyx & Small, 2001). To je metodologija koja se sve više razvija i koja, uprkos tome, izmiče naučnom radaru (Hamm, 2018). Razlog tome krije se u okolnostima njenog

⁴ Upravo iz razloga što poziva i obavezuje na alternativni teorijsko-istraživački pristup, kolektivni rad sećanja predstavlja posebnu metodologiju, a ne tek jednu kvalitativnu metodu.

nastanka, koje dopuštaju otvorenost njene primene, umesto da je ograniče na naučni metod. Najčešće se koristi u istraživanjima u oblasti obrazovanja i učenja, od strane feministički orijentisanih autora. Posebno se retko koristi među psiholozima, s obzirom na dominantnu struju koja privileguje kvantitativna istraživanja i eksperiment kao metodski ideal. Stoga, ovaj rad posebno služi svrsi upućivanja na značaj kolektivnog rada sećanja za psihološka istraživanja.

Što se tiče lokalnog konteksta, uprkos brojnim projektima i istraživanjima sećanja na prostoru bivše Jugoslavije, na koje, na neki način, obavezuje skorašnja istorija brutalnog ratovanja i posledica koje još uvek traju (npr. Fridman, 2015), korišćenje kolektivnog rada sećanja kao metodologije u te i slične svrhe tek je u povoj. Autorki ovog rada poznata su samo dva nezavisna projekta kolektivnog rada sećanja, koja podstiču kritičko razmatranje socijalizacije etniciteta i roda, kao lokalno-regionalnih problema, kroz grupni rad na ličnim iskustvima (Đorđević & Antonijević, 2021).

Zbog toga što je marginalizovan i manje poznat ovdašnjoj publici, najpre ću predstaviti istoriju, teorijske osnove i pretpostavke kolektivnog rada sećanja, pre nego što opišem kako se konkretno primenjuje u istraživanju. Prvi, glavni deo rada biće više polemički nastrojen, i to kroz odabir aspekata ove metodologije koji su najrelevantniji za psihologiju, zajedno sa razmatranjem istraživanja koje je pre 30 godina sprovedla grupa psihološkinja. Drugi deo će se odnositi na praktične smernice, sa ciljem da istraživačima koji tragaju za kompleksnijim metodološkim rešenjima za svoje projekte, proširi repertoar izbora.

1. Prvi projekat i teorijska razmatranja

Kolektivni rad sećanja osamdesetih godina razvila je grupa nemačkih feministkinja pod nazivom *Frauenformen*, koje su pisale članke za marksistički časopis *Das Argument*. Inicijatorica i najistaknutija istraživačica među njima, čije se ime neposredno vezuje za kolektivni rad sećanja je sociološkinja Friga Haug (*Frigga Haug*). Prvobitna namena ove metodologije bila je sprovođenje feminističkog projekta u marksističkim okvirima, kroz kolaborativni participativni rad žena na sopstvenim iskustvima. Tokom svog projekta, one su se primarno bavile seksualnom socijalizacijom žena, izučavanjem svakodnevnih životnih praksi i iskustva kroz koje različiti delovi tela žena postaju seksualizovani (Haug et al., 1987). Ciljevi su bili jednostavni: povećati lično zadovoljstvo i blagostanje, ali je mehanizam bio složen: ispitati socijalnu produkciju sopstvenog iskustva kroz grupni rad na ličnim sećanjima (Haug et al., 1999). Vizija takvog istraživanja bila je emancipacija i oslobođenje žena iz patrijarhalnog društva, kroz posvećeni rad na razumevanju konstituisanja individualnog iskustva i identiteta u okviru postojećeg socijalnog poretka, u kome se kretanje i produktivni kapaciteti pojedinaca odvijaju u kompleksnim mrežama poslušnosti i otpora, koherencije i kontradikcije (Haug et al., 1987). Čitav projekat nastao je kao alternativa strukturalističkim, determinističkim i individualističkim teorijama socijalizacije u sociologiji i psihologiji, kao pokušaj tretiranja žena (sebe samih) kao aktivnih subjekata kako socijalizacije tako i teoretizacije ličnog iskustva.

Uže gledano, feminističko nasleđe je usmereno na žene, ali je feminizam zajedno sa drugim okvirima razmišljanja (poststrukturalizam, kritička teorija) otvorio šire pitanje dominacije i mogućnosti koje društva nude svojim članovima. Ljudski životi odvijaju se u kulturnim okvirima i individualno iskustvo razvija se unutar socijalnih odnosa. Načelno, za ovu diskusiju je značajna razlika između socijalno determinističkih i socijalno konstrukcionističkih perspektiva na odnos između društva i pojedinca (Slocum-Bradley, 2008). Socijalno determinističke su teorije subjekcije, koje se temelje na razumevanju ljudi kao subjekata koji su diskurzivno konstituisani i to unutar određenih režima moći, kao njihovi produkti (Foucault, 1982; Butler, 1997). Subjekti nisu svesni ovih režima, pa ono što se predstavlja deluje kao stvar zdravog razuma. S druge strane je konstrukcionizam koji je više osnova za psihološke teorije, jer ispituje produktivne kapacitete pojedinaca u kreiranju ličnih i društvenih značenja. Kolektivni rad sećanja nalazi se između ova dva pola, jer smatra da su ljudi agenti sopstvene subjekcije, te da povratno učestvuju u izgradnji datih režima. Ovaj proces se naziva *subjektifikacijom*⁵ i definiše kao „proces kojim pojedinci ugrađuju sebe u društvene strukture koje oni svesno ne određuju, ali kojima se podređuju“ (Haug et al., 1999: 59). Zbog toga, čini nam se da smo onakvi kakvi smo želeli da budemo, a ne kakvi nas je neki disciplinarni režim primorao da budemo.

Osnivačice kolektivnog rada sećanja, takođe, polaze od premise da je ono što znamo i to kako dolazimo do tog znanja oblikovano društvenim odnosima i moći (cf. Fuko, 2012). Naše znanje, pa i naše znanje o sebi, oblikovano je diskursima, čiji su oblici i sadržaji prilagođeni vrednostima dominantne kulture. Međutim, znanje o tome nama obično nije dostupno. Mi smo nesvesni toga kako smo oblikovani u datim društvenim okvirima, ko, kako i zašto nas je oblikovao. Dostupno nam je samo ono što znamo, ali ne i kako smo do toga došli (Kaufman et al., 2008). U prvoj knjizi koja predstavlja kolektivni rad sećanja (*Female Sexualization*, 1987), Frauenformen socijalizaciju žena nazivaju „svakodnevnim treningom u normalnosti“ (Haug et al., 1987: 96). Rad sećanja odupire se tom treningu i radi na dekonstrukciji normalnosti, kroz analizu društvenih mehanizama produkcije i regulacije ličnog iskustva i identiteta.

1.1. Sećanja kao evidencija

Tekstualni zapisi sećanja služe kao evidencija o procesima konstrukcije i samokonstrukcije osobe (Crawford et al., 1992; Haug et al., 1999). Prema rečima Barbare Šrac-Hedvič (*Barbara Schratz-Hadwich*), „Sećanja, kako se pretpostavlja, nisu direktni citati iz iskustva, već se kontinuirano iznova obrađuju u formiranju identiteta, procesu u kom određeni događaji iz prošlosti dobijaju subjektivno značenje“ (Schratz-Hadwich, 1995: 43). Sećanja su uvek prisutna u narativima i diskursima, ali se retko prepoznaju kao materijali koji prate kako smo mi postali deo diskurzivnih i narativnih svetova koje izučavamo (Livholts, 2015), kao „arheološki artefakti“ koji ogoljuju konstruktivnu prirodu našeg iskustva (Kaufman et al., 2008: 7). Tu se svakako izdvajaju pojedini događaji kao ključni u oblikovanju naše sadašnjosti i onoga što jesmo.

5 Kod subjekcije, naglasak je na režimima koji konstituišu subjekte, a kod subjektifikacije na aktivnom učešću ljudi u konstituisanju sebe kao subjekata. Razlika je teorijska.

Tokom analize onog što je zapamćeno, ključna su mesta tenzije i kontradikcije, kao metodološka oruđa koja komplikuju potragu za istinom, za onim što se „zapravo desilo“ (Haug, 2008b). Istina se ovde ne uspostavlja u odnosu između reči (konstrukcije sećanja) i prizvanog događaja/iskustva, već u odnosu između subjekta i procesa njegove konstrukcije. „Sećanja su stvarna, u smislu da nisu izmišljotine i fantazije. Ali pitanje preciznosti kojom ona predstavljaju prošlost nije relevantno za rad sećanja, već proces konstruisanja značenja tih događaja“ (Crawford et al., 1992: 51).

Sećanja se najčešće konstruišu u obliku narativa ili sadrže neke njegove elemente, kao npr. sled događaja, pripovedača, namenjenu publiku, reflektujući o značenjima i osećanjima koja su važna autoru teksta (Kaufman et al., 2008). Kroz pripovedanje, mi postajemo istoričari sopstvenog iskustva (Scott, 1991) i ono predstavlja veoma rasprostranjenu kulturnu formu konstrukcije identiteta (Bruner, 2004; Wertsch, 1997). Međutim, za Frigu Haug naročito je bilo važno ne posmatrati konstrukciju sopstva (*eng.* self) linearno i kauzalno, pa možemo reći da se ona protivila biografskoj i narativnoj perspektivi u razumevanju ljudske subjektivnosti (Haug et al., 1987). Razlog tome je što je ona smatrala da konstrukcije identiteta pomoću narativa potiskuju složenost, raznovrsnost, kontradikcije i rezove u ljudskom iskustvu, koji su upravo najbitniji za razumevanje odnosa između osobe i društva. Narativi su, pre svega, kulturne forme koje omogućavaju konstrukciju odnosa između sopstva i društva kao harmoničnog i oni izostavljaju pojedine momente, fragmente života, suočavanja koja naglašavaju tenziju između sopstva i društva. Ona ostaju u svojoj više sirovoj formi, kao ispad iz narativa, ono neočekivano, nejasno, čudno, što bi zahtevalo nove oblike osmišljavanja i nove narative (Haug et al., 1999). Obično su to kontrasti sa uobičajenim, koji sadrže kompleksnost našeg iskustva. Ova mesta su važna za prve istraživačice rada sećanja, jer one u njima vide mogućnosti otpora i alternativne konstrukcije sebe. Zbog toga sećanja za potrebe kolektivnog rada sećanja ne treba pisati u punoj narativnoj formi, u smislu da poseduju linearnost i zapletanje (*eng.* emplotment). Ona *bi trebalo da* predstavljaju trenutke u životu, trenutke koji, između ostalog, oponiraju vazda konstruktivnoj formi našeg odnosa sa životom. Ono što je tu značajno nisu samo narativne konstrukcije, već lična, otelovljena, iskustva kao mesta tenzije, kontradikcije, naročito značajna iskustva koja pamtimo (Haug et al., 1999).

1.2. Status iskustva i odnos između iskustva i teorije

Postavlja se, međutim, pitanje statusa iskustva u takvom istraživanju, koje je posebno važno za psihologe. Iako iskustva sadrže kompleksnost koja u narativima biva potisnuta, ona su uvek diskurzivno konstituisana (Haraway, 1991; Scott, 1991). Ona, naprosto, otkrivaju, čine vidljivim ono socijalno, zajednicu, institucionalne vrednosti i realnosti koje nas svakodnevno oblikuju⁶

6 Možda je za ovu diskusiju značajno pomenuti britanskog istoričara Edvarda Palmera Tompsona (*Edward Palmer Thompson*), koji je upravo u *iskustvu* video sponu između strukturalnog i psihološkog, u kome struktura postaje proces, življena realnost socijalnog

(Livholts, 2015). Pitanje konstruktivne prirode iskustva, prema mišljenju istoričarke Džoa Skot, istorijski je zapostavljeno, jer je iskustvo tretirano kao prirodno i kontrastirano socijalnoj regulaciji (Scott, 1991). Misli o iskustvu kao o nečemu što želimo da objasnimo, znači pristupiti iskustvu i identitetima koje ono konstituiše istorijski, uvideti kako su nastali (ibid). Mi nismo ekskluzivni nosioci sopstvenih iskustava, već smo mi konstruisani diskursima kojima su konstituisana naša iskustva. Ali i mi učestvujemo u toj konstrukciji, svojom refleksijom osmišljavajući sebe (Shotter, 1984).

Dodatno pitanje je odnos između iskustva i teorije. Tokom rada sećanja proizvodi se konkretno i situirano znanje koje je zasnovano na življenom iskustvu, što je u skladu sa feminističkom kritikom tradicionalne epistemologije (Harding, 1991). Iskustvo je osnova saznanja i teoretizacije, jer predstavlja resurs pomoću kog razumemo i svoje i iskustva drugih ljudi (Haug et al., 1999; Kaufman et al., 2008; Barber et al., 2016). Neki autori, a čini se i Friga Haug, smatraju da je u odnosu između življenog iskustva i njegovih diskurzivnih artikulacija prisutna tenzija, jer iskustvo nije u potpunosti svodljivo na jezik (Widerberg, 2008). Upravo ta tenzija, kao i tenzije prisutne u sećanjima, predstavljaju osnovu kritičke refleksije i mogućnosti promene (ibid: 130). Iskustvo se kroz povezivanje sa teorijom artikuliše na određene načine, ali to istovremeno znači da se može artikulirati i drugačije – pomoću drugih diskurzivnih sredstava. Ovde je važno biti oprezan i ne pretpostavljati da je iskustvo odvojeno od diskursa ili da mu prethodi. Na taj način iskustvo se naturalizuje i ponovo stavlja van tokova istorije (Scott, 1991). Za Frauenformen i gotovo sve teoretičarke rada sećanja izrazito je važno suprotstaviti se naturalizaciji (ženskog) iskustva. One su prepoznale da o svojim iskustvima govore i da ih konstruišu jezikom dominantno patrijarhalne kulture, koja ih otuđuje od sopstvenog iskustva i tera da osećaju stid, sramotu i strah na mestu gde bi trebalo da osećaju bes (Haug et al., 1999).

1.3. Rad sećanja kao kolektivna (de)konstrukcija iskustva

Kultura, dakle, ima primarnu ulogu u konstituisanju iskustva kroz jezik. Društvo u kome živimo obično je takvo da snažno potkrepljuje i nagrađuje ustaljene i često tradicionalne ideje i prakse. Naprosto, društvo i kultura održavaju *status quo*, težeći balansiranju i obeshrabrujući suviše ekscentrična individualna iskoračenja. Ovakav, pesimističan pogled na kulturu može se naći i kod Frojda, koji tvrdi da je kultura represivna za ljudsku sreću (Frojd, 1930/1973).

Međutim, za učesnice rada sećanja, nije svaka kultura, pa samim tim ni svaki jezik, represivan. Rad sećanja upravo služi da učini vidljivim ono što nije bilo vidljivo i da ono što je poznato, utabano, zdravorazumski, a ipak represivno, učini nepoznatim, stranim (Kaufman et al., 2008). To se radi analizom

---

života kroz afektivne i simboličke dimenzije ekspresije (Thompson, 1978). U ljudskom iskustvu, koncepti poput klase, rase, nacije, preoblikuju se u afektivne doživljaje – osećanja, koja istovremeno nose kulturne norme i vrednosti, i u kojima postoji mogućnost izlaza iz njih. Ujedinjujući aspekti iskustva, zajednički imenitelj, su odnosi produkcije dominantne kategorije.

svakodnevnih i teorijskih diskursa koji nad iskustvom dominiraju. Ali cilj nije osloboditi iskustvo diskursa, jer to nije moguće. Kolektiv tu služi kao katalizator novih i drugačijih perspektiva na vrednosti i ideologije koje su oblikovale naša iskustva, budući da smo kao pojedinci sa ograničenim perspektivama u tome sprečeni. Drugim rečima, rad sećanja „uzdrnava granice diskursa“ (Davies, 2000: 13), tako da možemo početi da istražujemo alternative. Kao što je gore navedeno, cilj je pronaći alternativna diskurzivna sredstva za konstrukciju sopstvenog iskustva, koja nisu opresivna (takva da proizvode negativna osećanja prema sebi), već ona koja su oslobađajuća (u smislu postizanja zadovoljstva i samopoštovanja). Zbog toga Friga ne valorizuje iskustvo kao mesto slobode, već pisanje kao proces oslobađanja (Haug et al., 1999). Pisanje, na neki način, zaleđuje nove forme iskustva – slično fotografijama, koje podstiču selektivno pamćenje onoga što je na njima, a time i neselektivno zaboravljanje svega ostalog (Widerberg, 1999).

Rad sećanja, u osvit poststrukturalizma, bori se protiv velikih narativa, linearnog poimanja vremena, rasepa između subjekta i objekta sećanja (Livholts, 2015: 164). Namera je spojiti praksu i teoriju, svakodnevno iskustvo i njegovu ulogu u širim društvenim obrascima učiniti javnim i dostupnim, a cilj je videti sopstvena i tuđa iskustva na takav način da promena postane moguća (Haug, 1999; 2008b). Dakle, iako narativizacija iskustva podrazumeva konstruktivni pristup sopstvenoj istoriji i identitetu, rad sećanja kroz pisanje i analizu napisanog služi tome da se odupre dominantnim oblicima narativizacije i diskurzivnog konstituisanja sopstvenog iskustva – odnosno istovremeno je „destruktivno za kulturu“ (Haug et al., 1999: 38). Kroz nove oblike narativizacije, pojedinac može da rekonstruiše sebe uz pomoć dostupnih diskurzivnih sredstava.

Međutim, naše samo-konstrukcije najčešće figuriraju u okviru zajedničkih implicitnih, zdravorazumskih teorija, tako da sa drugim ljudima kroz kulturu delimo i način na koji doživljavamo i tumačimo jedni druge i sebe. Taj svakodnevni hermeneutički kapacitet ljudi se u kolektivnom radu sećanja koristi kao resurs, umesto da se otpisuje kao pristrasan i zakrivljujući. Zdrav razum (*eng.* common sense) je upravo ono što najčešće predstavlja poslednji bataljon diskursa moći unutar kojih smo konstituisani. Jezik, kroz upotrebu klišeja i toposa, je osnovni resurs kroz koji kultura ustaljuje zdravorazumske implicitne teorije (Haug et al., 1999). Bez razumevanja konstrukcije zdravog razuma, ne možemo u potpunosti razumeti ni sebe, ni društvo u kome živimo. Rad sećanja dekonstrukciju zdravog razuma i iskustva temelji na istovremenoj dekonstrukciji implicitnih (laičkih) teorija koje stoje u njegovoj osnovi, ali se tu ne završava. Znanje dobijeno analizom poredi se sa postojećom teorijskom građom u svetlu nove evidencije i primenom novih oblika teoretizacije – ali i novih oblika lične refleksije. Osnovni stub naučnosti ove metodologije predstavlja uzajamni odnos između svakodnevnog i teorijskog znanja, kao i kolektivno reflektovano povezivanje obe ravni sa prethodnim i nastajućim (*eng.* emerging) uvidima. Na taj način, iz novog razumevanja ljudskog iskustva i njegovih socijalnih uslova, profinjuju se stare i iskrsavaju nove teorije.

1.4. Status osobe

Na kraju, pokreće se i pitanje statusa osobe⁷, toga kako osoba privija određene norme ponašanja i odnošenja, i kako razvija određene potrebe i stremljenja, a ne neke druge. U kolektivnom radu sećanja, pojedinac nije predmet istraživanja, već određena tema (za Frauenformen to je bila seksualnost). Lično se konstruiše prisvajanjem socijalnog i, stoga, sva lična iskustva koja se dešavaju u istom socio-istorijskom kontekstu moraju imati nešto zajedničko. Zbog toga osoba nije u fokusu (čak se sećanja analiziraju kao anonimna, ne povezuju se sa autorom tokom analize). Kolektivni rad sećanja téži preispitivanju i kritici socijalnih okvira, za razliku od terapije koja je usmerena na pojedinca i njegovu korekciju kako bi se bolje prilagodio socijalnom (Kaufman et al., 2008). Analiza se fokusira na socijalnu konstrukciju osobe, na socijalna značenja i prakse, a ne na osobu. Zbog toga, empatija predstavlja prepreku koja podržava i prikriva, umesto da uzurpira, destabilizuje i razotkriva (Haug et al., 1999). Ipak, potencijal za ličnu promenu postoji – kroz kontinuirani rad na sećanjima, osoba osvešćuje svoju povezanost sa represivnim kulturnim i socijalnim reprezentacijama i nastoji da ih se oslobodi.

2. Osnovne premise i pretpostavke

Prethodna razmatranja sažeta su u osnovnim premisama i pretpostavkama kolektivnog rada sećanja (Haug et al., 1999; Haug, 2008a), koje većina autora sledi u svojim radovima. Premise su da nema razdvajanja subjekta i objekta istraživanja (subjekti su i objekti i obrnuto) i da je istraživanje kolektivni poduhvat. Uslovi znanja nužno su socijalne prirode, pa se oni uz pomoć određene društvene zajednice mogu i preispitivati i reformulisati.

Istraživači su i učesnici u istraživanju, a učesnici su i istraživači, jer svi zajedno analiziraju lična sećanja svakog od učesnika. Pretpostavke su izvedene iz prvog istraživanja (objavljeno u: Haug, 2008a) i mahom se zasnivaju na tradiciji simboličkog interakcionizma, elementima poststrukturalizma i kritičke diskurzivne psihologije (Mead, 1934; Henriques et al., 1984; Potter & Wetherell, 1987; Davies & Harré, 1990). Primarna pretpostavka je da su ljudi istorijska, a ne (samo) prirodna bića, koji putem jezika koji su dostupni u društvenokulturnom kontekstu u kom žive, imaju kapacitet da konstruišu sebe. Ti procesi konstrukcije su neprestani i odigravaju se kroz različite simboličke ravni (verbalne i neverbalne). U njima postoji težnja da se izostave aspekti koji nisu usaglašeni i koji ne podržavaju aktuelnu verziju sebe, čemu se kroz rad sećanja suprotstavlja pomoću potcrtavanja kontradikcija i tenzija u iskustvu. Upravo

7 U skladu sa socijalnim konstrukcionizmom, u ovom radu koristim pojam osoba kao alternativan individualističkom pojmu pojedinac i tipološkom pojmu ličnost, kako bih obuhvatila i njegovu inherentnu društvenost i njegovu osobitost. Osoba je pojam koji se „koristi u označavanju ljudi kao bića koja imaju izvesna prava i obaveze, za razliku od stvari, životinja ili ljudi bez prava (kao što su nekad bili robovi). (...) pojam koji posmatra ljudska bića kao nedvosmisleno i prvenstveno društvena bića okupljena u nekoj zajednici kojom vlada etos.“ (Stojnov, 2011: 298).

su nelogični, čudni i kontradiktorni aspekti ono što je zanimljivo i što, često, podstiče suštinske uvide, destabilizujući polje podrazumevanog i koherentnog, unoseći nelagodnost u „zonu komfora“. Najzad, smatra se i podrazumeva da jezici koje koristimo prilikom samokonstruisanja nisu neutralni, već normativni, budući da se uglavnom zasnivaju na značenjima dominantne kulture u kojoj živimo, koja propisuje i reguliše moguće i poželjne oblike samokonstrukcije. Friga Haug ovu pretpostavku naziva *političnošću jezika* (Haug, 2008a). Ona je naj snažnija i nje smo najmanje svesni u značenjima koja podrazumevamo, kao što su zdravorazumske teorije (npr. da su žene loši vozači), narodne izreke, kliše i druga opšta mesta.

3. Različiti pravci i pristupi rada sećanja

Od svojih početaka, kolektivni rad sećanja našao je svoje mesto u mnogim kontekstima: učenje i obrazovanje, istraživanje i razvoj teorije, eksperimentalno pisanje, politika, podizanje svesti (prema Barber et al., 2016). Do 2001. godine, objavljeno je 63 studije sa kolektivnim radom sećanja, od kojih je većina (čak 58) rađeno u Australiji i na Novom Zelandu (Onyx & Small, 2001). Novu sistematizaciju literature, sa oko 300 radova u kojima se pojavljuje kolektivni rad sećanja, obavio je sociolog Robert Ham (*Robert Hamm*, 2019⁸). U poslednjih nekoliko godina kolektivni rad sećanja dobija sve veću vidljivost (v. Hamm, 2021a; Hamm, 2021b).

Lista istraživanih tema pomoću kolektivnog rada sećanja veoma je iscrpna i uglavnom se tiče subjektivnosti, roda, seksualnosti, zdravlja, učenja, starenja (prema Small, 2001a). Metodologija je pogodna i za istraživanje osetljivih tema, ali s obzirom na to da predstavlja naučnu metodologiju, a ne psihoterapijski metod, nije pogodna za previše osetljive teme (Farrar, 2001). Naročito su značajne studije koje se bave kritikom ili evaluacijom rada sećanja kroz analizu različitih emergentnih problema i dilema (serija radova *Memory-work: A critique*, 2001). Osim konkretnih iskrsavajućih dilema, postavlja se pitanje kako je metodologija korišćena u ovim studijama i da li sve one imaju nešto zajedničko, zbog čega se legitimno mogu pozvati i osloniti na tradiciju kolektivnog rada sećanja.

Iako je Friga Haug objavila detaljni vodič za korišćenje rada sećanja (Haug, 2008a), ova uputstva se retko kada potpuno dosledno primenjuju (videti kasnije). Većina istraživača, zapravo, odstupa od procedure analize pojedinačnih sećanja i više radi na uporednoj analizi i deljenju iskustva sa ciljem podizanja svesti. Jedan razlog za to nalazi se u različitim domenima primene, ali, pre svega, u različitim ciljevima. Primera radi, sprovođenje kolektivnog rada sećanja u svrhe izrade doktorske disertacije transformiše ovaj proces kako bi se uklopio u zahteve školskog rada, što često znači pravljenje kompromisa sa osnovnim premisama metodologije (budući da autor mora dokazati originalnost i samostalnost izvođenja istraživanja). Karin Viderberg (Widerberg, 1999, 2008), jedna od

8 Link ka izvoru: <http://www.roberthamm.net/wp/wp-content/uploads/2019/09/bibliography-chronological-by-year.pdf> (pristupljeno 20.9.2020.)

vodećih teoretičarki u oblasti, argumentuje da su nam za nove vrste razumevanja subjektivnosti i identiteta ljudi potrebne metode koje omogućavaju da fenomene koje istražujemo vidimo i razumemo na drugačije, ali i neočekivane načine. Sama Friga Haug piše da rad sećanja nije i ne može biti jedinstveni metod koji se uvek isto primenjuje. Prema njenim rečima, „ono što nam je potrebno je mašta“ (Haug et al., 1999: 71). Takav odnos prema metodologiji potpuno je u skladu sa kritikom narastajuće metodolatrije u kvalitativnoj psihologiji (Chamberlain, 2012), koja upućuje na probleme čisto proceduralne i nekrektivne primene postojećih kvalitativnih metoda. Drugim rečima, kvalitativne metodologije treba promišljeno i kritički primenjivati, uz prilagođavanje ciljevima konkretnog istraživanja, a ne insistirati na standardnoj proceduri.

Drugi razlog je što su se u polju rada sećanja izdvojila dva „kampa“ ili dve tradicije istraživanja, sa drugačijim zaleđem, što je u uskoj vezi sa velikim brojem istraživanja zasnovanih na ovoj metodologiji u Australiji. Naime, teoretičarka Bronvin Dejvis (*Bronwyn Davies*) i čitava generacija istraživača zasniva kolektivni rad sećanja na poststrukturalizmu, umesto na feminističkom marksizmu (Davies, 2000, 2008; Davies & Gannon, 2006). One smatraju da rad sećanja dekonstruiše binarni odnos između pojedinca i kolektiva, otvarajući prostor različitih mogućnosti njihovog odnosa (Davies, 2008). Glavno polje konflikta između ove dve tradicije odigrava se na polju razumevanja statusa iskustva – koji Friga Haug i njene saradnice nisu dovoljno razradile u svojoj knjizi⁹. To je poststrukturalističkim teoretičarkama ostavilo slobodu da povezivanje originalne verzije rada sećanja sa marksizmom tumače kao uspostavljanje istinitosnog, tj. preciznog odnosa između priča (sećanja) i iskustva, čemu se one protive. Nasuprot realističkom i humanističkom razumevanju iskustva, poststrukturalistički okvir pomera se ka razumevanju njegove diskurzivne produkcije koja je primarno interakcionog tipa: ono što se može saznati se pomera zajedno sa prostorom u kome se odvija interakcija, trenutkom u kome se ona odigrava i njenom svrhom (Davies, 2008). S obzirom na ove izmene i kako bi jasno uspostavile distinkciju u odnosu na kolektivni rad sećanja, autorke ovu metodologiju nazivaju *kolektivna biografija* (Davies & Gannon, 2006). Njihov cilj nije ispitivanje konstrukcije iskustva, kako bi ono postalo mesto otpora postojećim strukturama, već postizanje drugačijih uvida u *odnose* između nas samih i diskurzivnih procesa koji nas konstituišu.

Međutim, tokom sprovođenja kolektivne biografije, autorke se itekako oslanjaju na iskustvo, i telesnost sećanja kojim se to iskustvo priziva (pozivajući se na stav spisateljice Virdžinije Vulf da sećanje nije intelektualna već otelovljena aktivnost). Pisanje razumeju kao prizivanje otelovljenog momenta, poravnanje reči i iskustva, oživljavanje trenutka, mesta, diskursa i sopstva (Davies, 2008). Džun Kraford (*June Crawford*) i njene saradnice ovo uočavaju na primeru svojih

---

9 Budući da nisu eksplicitno zauzele nijednu poziciju, već se pozicija njihovog istraživanja uspostavlja na kritici već postojećih i nedovoljnih konceptualnih okvira, deluje da se istovremeno zalažu za radikalno feministički pristup, koji se temelji na kritici i istovremeno na „upisivanju“ feminizma u marksizam (Haug et al., 1999: 23), ali i na poststrukturalizmu, s obzirom da su tekst i jezik glavni analitički fokus.

sećanja: „osećale smo snažnu distinkciju između kvaliteta različitih sećanja: ona koja su bila neposredna (*eng.* immediate) i ona koja su delovala mnogo više dorađena, kao da su proizvod iskustva koje se desilo nakon prizvanog događaja ili epizode“ (Crawford et al., 1992: 50). Za obe grupe autorki, validnost i istinitost napisanog nisu relevantni, već smatraju da „istina“ sadržana u nekom tekstu više ima zajedničkog sa umetnošću, nego sa realnošću: „To je istina koja rizikuje, koja razbija repetitivnost i klišeje kojima se obično konstruišu priče o nama. To je istina momenta kada prepoznamo sebe u nečemu što neko drugi govori“ (Davies, 2008: 47). Ovo veoma liči na pristup Frige Haug i njenih saradnica, pa se postavlja pitanje da li kritika od strane Bronvin Dejvis i njenih saradnica preoštira.

Druga tačka u kojoj Dejvisova prepoznaje razilaženje između kolektivnog rada sećanja i kolektivne biografije je pitanje tipa otpora koji se inicira istraživanjem: ona kolektivni rad sećanja vidi kao otpor dominaciji patrijarhalne kulture, a kolektivnu biografiju kao otpor procesima subjekcije (zasnovano na Foucault, 1982¹⁰). Ipak, s obzirom da je za Frigu i saradnice, pitanje subjektifikacije (ugrađivanje sebe u društvene okvire) takođe važno, koliko i prepoznavanje načina na koji smo oblikovani subjektima, deluje da i njihovo istraživanje ima za cilj odbacivanje ograničavajućih i opresivnih formi subjekcije.

Konačno, ne smatram se dovoljno kompetentnom da razaznam obrise tačaka susreta i separacije ovih dvaju škola, ali mi se čini da je Dejvisova, za razliku od Haugove, eksplicitnije i razrađenije uvezala svoju teoretizaciju u postojeću filozofsku građu, ali da se ne razilazi od originalne prakse rada sećanja u suštinskim pitanjima. Primera radi, veoma je zanimljiv i koristan koncept „*mo(ve) menta*“ (Davies & Gannon, 2006), u kome ona i njena bivša doktorantkinja Suzan Genon (*Susan Gannon*) povezuju fukoovsko pitanje postojanja u sadašnjem trenutku („ko smo mi sada“) i delezijansko pitanje pokretanja iz sadašnjeg, kroz mišljenje izvan onoga što je sada misljivo. Kolektivna biografija, ali rekla bih i kolektivni rad sećanja, izučavaju polje razlika kao potencijalnih mogućnosti, kroz rad (dekonstrukciju) polja aktuelnog.

3.1. Razmatranja od značaja za psihologiju

Iako je ova metodologija nastala kao kritika disciplinarnih ograničenja u pogledu izučavanja određenih fenomena, smatram da bi pregled pitanja koje pokreće jedno uticajno psihološko istraživanje, koje je zajedno sa istraživanjem Haugove i njenih saradnica podstaklo naučno uspostavljanje kolektivnog rada sećanja, bio koristan za čitaoce, i osvetljujući za psihološku publiku koja bi

10 Iako ova diskusija nije mnogo relevantna na ovom mestu, važno je napomenuti da postoje različite vrste otpora, kojima se primarno bavio Fuko. Glavno pitanje u navedenoj diskusiji je da li se radom sećanja pruža otpor dominaciji kulture nad pojedincem ili se otpor pruža onim aspektima sopstva koji su već pod uticajem dominantnih opresivnih oblika kulture (dakle, onim što je prisvojeno iz kulture, a što ipak proizvodi patnju kod ljudi). Na teorijskom planu mnogo se lakše uspostavljaju ove distinkcije, nego što se mogu uvideti na primeru samog istraživanja.

mogla otpisati ovu metodologiju kao sociološku ili pseudonaučnu. Kroz ovaj odeljak trudiću se da sažeto predstavim osnovne probleme koje za psihologiju ovo spomenuto istraživanje pokreće.

Džun Kraford i njene saradnice su 1992. godine objavile knjigu o svom kolektivnom projektu rada sećanja, iako nisu isprva imale nameru da to urade (Crawford et al., 1992). Istraživanje je osmišljeno kao kritika tradicionalne psihologije emocija, uz oslanjanje na konceptualne kapacitete socijalnog konstrukcionizma. Autorke smatraju da se tek u okviru konstrukcionistačkog okvira može razumeti odnos između osobe i društva, kao i načini na koje društvo proizvodi osobe kroz diskurse. One se pridružuju kritikama tradicionalne psihologije zasnovane na kognitivizmu, koji ne uspeva da prepozna društvenu dimenziju ljudske subjektivnosti, izvan socijalne interakcije pojedinaca (Kippax et al., 1988). Osoba je u okviru socijalnog konstrukcionizma koncipirana kao delatna i konstruktivna, u smislu da nastoji da razume i izgradi sebe kroz aktivne pokušaje da razreši kontradikcije prisutne u socijalnom okruženju (Harré, 1983; Shotter, 1984). Taj pristup odnosu između osobe i društva autorke prepoznaju kao „zapanjujuće sličan“ kolektivnom radu sećanja, kako ga je osmislila Friga Haug sa saradnicama (Kippax et al., 1988: 22). Sećanje se u ovom istraživanju definiše kao aktivan proces koji podrazumeva odnos sa samim sobom koji je sličan odnosu sa drugim. Pozivajući se na simbolički interakcionizam Džordža Mida (*George H. Mead*, 1934), autorke prepoznaju inherentnu dualnost sopstva u odnosu između osobe sada i osobe tada (Crawford et al., 1992). Naprosto, dok se prisećamo, mi (učimo da) sebe u prošlosti posmatramo kao drugu osobu (Haug, 2008a). Taj zadatak je praktično zahtevan, ali je podstičući za razumevanje sebe kao istorijskog i konstruisanog/konstruktivnog bića. „Rad sećanja treba da suprotstavi nove oblike razumevanja starim oblicima, kroz osvetljavanje konstruktivnog procesa koji stoji u osnovi“ (Crawford et al., 1992: 40). Hermeneutički odnos između iskustva i teorije iz kog iskrsava znanje generisano tokom rada sećanja autorke suprotstavljaju empirističkom stavu o samodovoljnosti opazivih činjenica, kao i pozitivizmu koji ih koncipira kao date. Psihološka saznanja u ovom istraživanju emaniraju iz humanističkog odnosa između istraživača i istraživanog, kao odnosa između dva subjekta. Svi učesnici istraživanja ujedno su istraživači koji zajedno učestvuju u produkciji teorije i iskustva kroz njihovo kritičko iščitavanje, diskusiju ponuđenih interpretacija, razmatranje njihove plauzibilnosti (Crawford et al., 1992). Drugi su jedini „kontrolori“ subjektivne pristrasnosti, budući da objektivnih mogućnosti saznanja nema. Jedina objektivnost koju u ovom istraživanju prepoznajem jeste dozvoljavanje objektu da prigovara (*eng.* allowing the object to object) (Latour, 2000), tj. omogućavanje prilike „predmetu“ istraživanja da istražuje sam/sama sebe i reaguje na analize od strane drugih.

Dodatni filozofski aspekt prisutan i oblikujući za rad sećanja, a koji je posebno tematizovan u istraživanju Kraford i saradnica, jeste *intersubjektivnost*. Kolektiv koji zajedno generiše i analizira iskustva u svetlu iskrsavajuće teorije, konstitutivan je ne samo za uvide koje postigne već i za individualne procese

refleksije koji se odigravaju. Sve može biti javno (izrečeno) i sve može biti predmet diskusije. S obzirom da je u osnovi ovako osmišljenog istraživanja opšti simboličko-interakcionistički stav da intersubjektivnost prethodi subjektivnosti (Mead, 1909; Vigotski, 1960/1996; Shotter, 1984), kolektivni rad sećanja predstavlja mesto na kome se lako može prepoznati komunalna priroda naših najintimnijih iskustava (Haug et al., 1999). Rad sećanja prevazilazi suprotstavljenost između individualističke pristrasnosti u tradicionalnoj psihologiji i strukturalnih društvenih teorija, koje ljudima ne priznaju moć delovanja. On preispituje uzimanje ljudskog znanja zdravo za gotovo i mobilise ljudsku sposobnost za refleksivnost kao osnovu njihove moći delovanja (Shotter, 1984). S obzirom da čovek nije sâm, njegova moć delovanja omogućena je, ali i ograničena u okviru socijalnog (Harré, 1979, 1983).

„Značenja aktivnosti ne nalaze se u glavi aktera, već u zajedničkim značenjima koje on pregovara u interakciji sa drugima – kako tada, u trenutku epizode, tako i sada, u refleksiji. Sećanja na događaje se u kolektivu ponovo promišljaju. Rad sećanja omogućuje vraćanje agensa, aktera, nazad u psihologiju – kako u metod tako i u teoriju – bez zapadanja u psihološki individualizam.“ (Crawford et al., 1992: 53)

Novi socijalni konteksti u kojima se nalaze nova značenja (kroz jezik, gestove, ponašanje) imaju kapacitet da podstaknu nove mogućnosti za ljude. Da li, stoga, kolektivni rad sećanja može postati mesto na kome novi oblik intersubjektivnosti inicira nove oblike subjektivnosti? Predstavljeno istraživanje je prilog kritici individualističke psihologije i značaju kolektivnog rada sećanja u izučavanju tradicionalno psihološkog naučnog domena (emocija).

3.2. Poređenje sa sličnim metod(ologij)ama

Kao primarno feministički projekat sa marksističkim teorijskim zaleđem, kolektivni rad sećanja za osnovni cilj ima uspostavljanje kvalitativnog metoda u kome postoje izrazito nepozitivistički odnosi produkcije znanja i, istovremeno, metoda koji problematizuje ono što se smatra prirodnim i podrazumevanim (*eng.* taken-for-granted), kroz učešće zajednice u interpretaciji (Widerberg, 1999). Može se reći da je kolektivni rad sećanja vrsta participativnog akcionog istraživanja, jer uključuje istraživače i učesnike koji zajedno rade na razumevanju i promeni određene kontekstualno specifične društvene problematike, u skladu sa potrebama te zajednice. Međutim, on je više specifičan, jer se isključivo fokusira na tekstove sećanja kao materijal za analizu i refleksiju. Takođe, obuhvata elemente autoetnografije i etnometodologije. Za razliku od prvog, ne fokusira se samo na istraživačeva lična značenja, iskustvo i anegdote iz života u generisanju teorijskih saznanja i refleksiji društvenih značenja u njihovoj osnovi, već na sećanja svih prisutnih učesnika. Za razliku od drugog, kolektivni rad sećanja ne bavi se načinom na koji se socijalna značenja konstruišu kroz upotrebu svakodnevnog jezika u društvenoj interakciji, već i pitanjem ličnog iskustva i samorefleksije u procesu konstruisanja značenja.

4. Proceduralne smernice

Kao što je već naznačeno, kolektivni rad sećanja ne zasniva se na jedinstvenoj, uvek dosledno primenjivanoj proceduri, već na određenim smernicama koje se mogu kreativno prilagoditi potrebama svakog zasebnog istraživanja. Ipak, nije zgoreg podsetiti, kolektivni rad sećanja izvodi se u sklopu istraživanja koje je u celini *kolaborativno*, na napisanim *ličnim sećanjima* kao empirijskom materijalu, i uz pokušaje zajedničke *teoretizacije* i kritičkog promišljanja praksi socijalizacije i subjektifikacije dostupne u tekstovima sećanja.

Originalne smernice za sprovođenje kolektivnog rada sećanja mogu se naći u sklopu prvobitnih projekata i primarne literature (Crawford et al., 1992; Haug, 2008a). U ovom odeljku ću ih ukratko ponovo izdvojiti i obrazložiti, kako bi čitaocima bilo lakše praktično snalaženje, s obzirom na to da teorijska razmatranja, kao inherentni deo ove metodologije, često zamagle razumevanje osnovnih koraka¹¹.

4.1. Okupljanje grupe i definisanje teme

Početak kolektivnog rada sećanja zasniva se na zajedničkom interesu jedne grupe istraživača¹² kojih se određena tema lično tiče. Najpre je važno da oni zajedno *prepoznaju* tu temu, kao nešto što oni *dele* i nešto na čemu žele da *rade*. Ovo je vrlo važan korak jer se na njemu zasniva kolektivna posvećenost istraživanju koja je važna da bi se ono sprovelo do kraja. Na primer, to mogu biti žene koje žele da rade na određenom aspektu svog iskustva u patrijarhalnom društvu, stari ljudi koji žele da rade na osvešćivanju uticaja koje društvo orijentisano na mladost i zdravlje ostvaruje na njihove doživljaje starenja, ljudi koji žive sami koji žele da ispitaju odakle dolazi i na čemu se zasniva njihovo iskustvo samoće i usamljenosti. Dakle, svaka podgrupa ljudi koja deli određeno lično iskustvo, povodom koga oni osećaju problem, a koje potencijalno prepoznaju i kao društveni problem. Ovakvo istraživanje predstavlja intervenciju u fukoovskom smislu, zbog čega istraživači treba da budu motivisani da rade na sopstvenom iskustvu, tj. da ga zajedno sa drugima analiziraju, porede i teoretišu, što će zahtevati ne samo osvešćivanje intimnih i potencijalno bolnih iskustava, već i mogućnost da ono *sámo* i/ili prakse koje ga uređuju, budu dovedeni u pitanje, isprovocirani, drugačije sagledani ili izmenjeni.

Ova grupa ljudi (najviše do 15 pojedinaca) se okuplja kako bi u okviru fokus grupe otvorila temu i definisala *istraživačko pitanje*, sprovela početnu diskusiju o njenim značenjima, pojavama, aspektima u društvu, i kako bi se na nivou date grupe podstakao osećaj zajedništva i zajedničke posvećenosti istraživanju. Istraživačko pitanje ili početna tema treba da bude svima interesantna i

11 U sažetijem obliku, ove faze predstavljene su u Đorđević i Stanković, 2021.

12 To ne moraju biti profesionalni istraživači, ali je poželjno da imaju bar osnovno znanje i zanimanje za istraživački pristup. Načelno, kolektivni rad sećanja nije namenjen samo za profesionalne istraživače i isključivo naučne ciljeve, kao što je već obrazloženo u prethodnom delu teksta, ali se u ovom odeljku tretira kao primarno naučni metod, pa je zbog toga usvojen naučni rečnik u predstavljanju osnovnih smernica.

podsticajna, ali i formulisana pomoću svakodnevnih, laičkih termina (Haug, 2008a). To se radi kako bi se podstakla lična identifikacija sa temom i pobudilo lično iskustvo, na kome će se raditi. Početna diskusija namenjena je da se sprovede *brainstorming* na istraživačko pitanje ili temu. Šta se sve pojavljuje kada postavimo istraživačko pitanje? Različite aspekte i dimenzije treba napisati na tabli kako bi svi mogli da vide, diskutuju i porede. Ovde se rađa radoznalost sa temu, uviđaju razlike između sopstvenog i tuđeg gledišta i prepoznaje podređenost sopstvenog iskustva širim diskursima. Zbog toga je poželjno da se ne ulazi u lične detalje odmah, već da se najpre tema demarkira na nivou opštih mesta, društvenih narativa i uobičajenih situacija. Takođe, ovaj proces bi trebalo da bude otvoren i da se ne podvrgava ideološkoj evaluaciji. Na primer, ako je tema *samoća i usamljenost*, pitanje može biti *kada smo usamljeni*, a odgovori se mogu ticati različitih okolnosti u svakodnevnom životu kada se osećamo usamljeno, bez naznačivanja šta je od čega „bolje“ ili „gore“. Ti odgovori se dalje kategorišu kroz proces *poređenja – uviđanja sličnosti i razlika* između različitih imenovanih aspekata. Možemo biti usamljeni kada smo sami i kada smo u velikom društvu; možda se najčešće osećamo usamljeno tokom porodičnih susreta, a najmanje tokom susreta sa prijateljima; možda smo usamljeni onda kada dugo vremena provedemo sami i onda kada dugo vremena provedemo sa nekim ko nas ne razume...

Ova diskusija treba da bude što iscrpnija, sa što više uvida zasnovanih na poređenju. Takođe, važe sve smernice koje važe i za uobičajene fokus grupe: uspostavljanje i pridržavanje zajedničkim pravilima, poštovanje poverljivosti, anonimnosti koliko je moguće, svako treba da dobije priliku da govori, svačiji stav treba da bude uvažen bez osude, i treba izbegavati konflikte, svađu i nasilje. Zbog toga, neko treba da preuzme ulogu moderatora, ali to tokom različitih okupljanja mogu biti različiti pojedinci kako bi se održala egalitarnost.

4.2. Pisanje i analiza sećanja

Nakon fokus grupe, otvaranja teme i definisanja istraživačkog pitanja, sledi proces pisanja i analize ličnih sećanja na zadatu temu u vezi sa istraživačkim pitanjem. Pisanje sećanja je aktivnost usmeravanja sopstvene svesti na iskustvo koje se desilo u prošlosti i zapisivanje tog iskustva. Poželjno je obezbediti neko vreme da se sećanja prizovu i zapišu. To može biti između fokus grupe i prvog narednog okupljanja ili na početku tog drugog okupljanja. Ovde se, za razliku od prethodne faze, svaki istraživač intimno povezuje sa temom, ne uzimajući u obzir ništa što mu/joj nije lično važno. Potom, zapisuje jedno lično sećanje na datu zajedničku temu/pitanje i to prateći zajedničke smernice za zapisivanje sećanja (prema Haug, 2008a). Sećanje treba da se piše u trećem licu jednine, kako bi se podstaklo udaljavanje od sebe sada i kako bi sećanje iskrslalo u svojoj što sirovijoj i življoj formi, neometeno naknadnim interpretacijama, opravdanjima ili logičnom povezanošću sa time ko je osoba sada. To je tehnika distanciranja naratora, koja pomaže detaljnije i autentičnije prisećanje. Zatim, treba pisati samo sećanje na jedan događaj, jednu scenu ili jedno iskustvo. Treba izbegavati autobiografske narative ili sekvence događaja, već se fokusirati na

nešto konkretno i specifično, kako bi lično iskustvo u kontekstu neke društvene situacije bilo vidljivije i bolje podložno analizi. Tako prizvano sećanje treba da se piše što detaljnije, sa svim mogućim aspektima koji su prisutni, ma kako banalno i nevažno delovali. Pretpostavka je da je sve čega se prisetimo važno samim tim što ga se sećamo. Ovde se mogu prizvati ljudi, konkretni objekti, sve što je u čulnom polju, što se dešavalo i radilo u toku datog sećanja. Kako bi sva sećanja bila slične dužine i detaljnosti i kako bi se lakše analizirala i poredila, poželjno je da tekst ne bude duži od jedne kucane stranice.

Od ovih smernica može se odstupiti, ali bi o tome trebalo diskutovati kako bi se utvrdilo da li to odstupanje ima analitički značaj. Na primer, nekim ljudima može biti teško da pišu u trećem licu jednine jer ih to podstiče da se otuđuju od sebe, zbog čega se osećaju još više usamljeno.

Kada su sva sećanja zapisana, odštampana i podeljena svim istraživačima, sledi odluka da li će se analizirati sva ili samo neka sećanja, kao i kojim redosledom. Sećanja se mogu analizirati i simultano, tako što se sva pročitaju naglas i onda otvori diskusija o tome šta je slično, šta se često ponavlja, šta je neobično, šta nedostaje i tako dalje, ali je uobičajenije za naučne svrhe da se donekle standardizuje ovaj proces tako što se svako sećanje zasebno analizira, prolazeći kroz analitičke korake koji slede u nastavku (prema Haug, 2008a).

Najpre, treba diskutovati i postići *konsenzus o zdravorazumskoj pretpostavci u osnovi sećanja*. Postavlja se pitanje šta je narator sećanja želeo da kaže i koja je tema sećanja. Ova diskusija ne treba da bude preduga i, kao i prethodne, treba da bude što više jednostavna i otvorena, bez ideoloških učitanja. Na primer, tema može biti „sama sam, dakle usamljena sam“, ako je to ono što svima deluje da je naratorka htela da poruči.

Potom, sledi *analiza jezičkih elemenata*. Jedan po jedan analiziraju se posebni lingvistički aspekti sećanja: reči koje se odnose na *aktivnosti* glavnog subjekta sećanja, reči koje se odnose na njegova *osećanja*, reči koje se odnose *motive, interese i želje*, reči koje su *neobične i upečatljive*. Zatim se analiziraju *drugi* koji su prisutni u narativu¹³, kao i njihove *aktivnosti, osećanja i motivi* i njihova *veza* sa glavnim subjektom sećanja. Dalje, analiziraju se *praznine* (očekivano, a izostavljeno iz narativa) i *kontradikcije* (prisutni, ali međusobno suprotstavljeni aspekti sećanja).

Nakon toga, istraživači rade *analizu konstrukcija*, odnosno, kako je konstruisana subjektivnost glavnog subjekta sećanja („Ja“) i kako su konstruisani „Drugi“. U toku ove analize ne gleda se u sećanje, već u prethodne korake u analizi da se uvidi kako su pomoću određenih jezičkih elemenata i resursa konstruisani pojedini aspekti subjektivnosti subjekta i drugih. Na primer, obilnim korišćenjem pasivnih glagola, subjektivnost subjekta se konstruiše kao pasivna, a njegova moć delovanja podređena je aktivnosti drugih, koji su samim tim konstruisani kao više moćni. Ovakav način konstrukcije sopstvenog iskustva

13 Iako je ranije diskutovan odnos između iskustva i diskursa u konstrukciji sećanja i problematizovan pojam narativa pozivanjem na referentnu literaturu, stav autorke ovog rada je da svaki pokušaj opričavanja iskustva (stavljanja iskustvene materije u jezik) ishoduje određenom vrstom narativa.

bi, u datom primeru, mogao dovesti do razumevanja da je sopstvena usamljenost proishod nedostatka moći delovanja, a ne faktičke samoće.

Na kraju, ponovo se diskutuje tema i značenja teksta, u vidu onog što se naziva *pomeranje problema*, tj. razumevanje latentne teme sećanja na osnovu ishoda analize. Ona može biti čak suprotna onoj početnoj pretpostavci o temi sećanja. Na već datom primeru, problem se može iznova konstruisati kao „nemoćna sam, dakle usamljena sam“, budući da je to novo značenje koje bi eventualno moglo slediti iz ove zamišljene analize.

Svako sećanje se zasebno analizira u grupi. Važno je obratiti pažnju na to da analize ne skliznu u psihologizaciju, tj. tumačenje svakog aspekta sećanja kao produkt subjektivih individualnih procesa, već da se subjekat sećanja tretira kao produkt situacije koja je u sećanju prizvana. Da se uvidi kako je njegovo iskustvo oblikovano od spolja, diskurzivnim i materijalnim praksama drugih ljudi i sopstvenih aktivnosti u jednoj društvenoj situaciji. Zbog toga je važno da se narator i svi ostali analizatori sećanja distanciraju od subjekta sećanja tokom analize, da im razumevanje njegovog/njenog iskustva bude primarno u odnosu na ispoljavanje empatije. Ovo je praktično zahtevna, ali za analizu ključna smernica.

Za analizu jednog sećanja je potrebno oko dva sata, zbog čega istraživači mogu odlučiti da svako sećanje analiziraju u toku posebnog okupljanja. U tom slučaju, tih analitičkih sesija bi bilo onoliko koliko i samih sećanja.

4.3. Poređenje sećanja, teoretizacija i kritička diskusija

Na poslednjem okupljanju (ili više njih), kada se završi analiza svih sećanja, sprovodi se diskusija i kritička refleksija svih sećanja. Ponovo, šta je zajedničko, a šta je različito u tim različitim iskustvima i situacijama? Da li se određena značenja ponavljaju i na kom nivou? Da li se neki ishodi analize mogu porediti između različitih sećanja? I tako dalje. Ti uvidi se dalje teoretišu, u odnosu na postojeća teorijska znanja, ali sa otvorenošću za mogućnost novih saznanja. Na primer, ovde se može uočiti da je kod nekoliko istraživača iskustvo usamljenosti u vezi sa nedostatkom moći delovanja. Istraživači mogu pozvati u pomoć literaturu o tome na koji način i sa kojim objašnjenjem su ova dva povezana, u čemu ulogu takođe može igrati, na primer, zavisnost od drugih ljudi. Taj uvid se može porediti sa drugim sećanjima u kojima postoji zavisnost od drugih ljudi i tražiti objašnjenje između zavisnosti, moći delovanja i usamljenosti, sve dok se ne dođe do objašnjenja koje obuhvata sva sećanja sa tim aspektima. Na primer, tu se može uočiti da se samo u sećanjima žena pojavljuje međusobna povezanost i uslovljenost ovih aspekata, što otvara prostor za analizu rodne dimenzije usamljenosti. Taj proces se može ponavljati i za druge interpretacije. Važno je samo biti otvoren za različite oblike tumačenja i truditi se da ona ne budu odvojena od sećanja, već da se *teorija i svakodnevno iskustvo* drže u stalnoj vezi.

Najzad, istraživači mogu ponovo pisati svoja sećanja, sa svešću o načinima na koje je njihovo iskustvo društveno oblikovano. Ovde se teorijski i društveno značajna analiza može vratiti na nivo ličnog iskustva, koje se može preoblikovati.

Tako se, kao proishod grupne analize, podstiče lična promena, koja, ako je zajednička svim istraživačima, može biti podstrek za dalje društveno delanje u vezi sa datom temom. Na primer, to bi u navedenom primeru moglo biti dalje okupljanje žena sa ciljem podizanja i širenja društvene svesti o mehanizmima kojima one postaju zavisne, nemoćne i usamljene, pri čemu bi samo to okupljanje dovodilo do manjeg osećaja usamljenosti.

5. Dileme u pogledu evaluacije kolektivnog rada sećanja

Na samom kraju, dolazimo do pitanja kvaliteta istraživanja zasnovanog na kolektivnom radu sećanja, s obzirom da netradicionalna priroda ove metodologije poziva na promišljanje novih, netradicionalnih kriterijuma za evaluaciju. Evaluacija kolektivnog rada sećanja, kao alternativne, nepozitivističke metodologije u društvenim naukama, predstavlja *stalni proces* nadzora nad osnovnim pretpostavkama, etičkim principima i praktičnim smernicama koje se koriste. Jedan oblik evaluacije tiče se *doslednosti* u oslanjanju na teorijske premise kolektivnog rada sećanja. Friga Haug i saradnice zasnivaju ovu metodologiju na premisama marksističke kritike klasnog društva. Ipak, retko kada u istraživanjima u kojima se koristi rad sećanja postoji pozivanje na marksizam ili citiranje Marksa (*Karl Marx*) (Johnston, 2001). Međutim, i sama osnova kolektivnog rada sećanja istovremeno je ugrađena u marksizam i osmišljena kao njegova kritika, što ostavlja više pitanja nego što daje odgovora na ovu problematiku. Kakav je odnos između pojedinca i društva? Rad sećanja problematizuje individualnost, ali ne na isti način na koji to rade poststrukturalistički autori. Naime, subjekat nije „nestao“, već je takav da je istovremeno konstruisan i da sam sebe konstruiše tako da se uklapa u socijalni poredak (Ingleton, 2001). Kolektivni rad sećanja je istovremeno destruktivan i konstruktivan za sećanje i iskustvo osobe (Haug, 2008a), i kroz njega se kritikuje prenaplašeni determinizam socijalnog (*eng.* *over-determination*). Odnos između ličnog i socijalnog je uzajaman, stalno recipročno produkujući, ali uvek u korist socijalnog u kome obitava moć. Zbog toga je rad sećanja optimistički projekat – njegovi učesnici i učesnice pretpostavljaju da se odnos između društva i njih samih može uspostaviti drugačije. Ljudi tokom istraživanja analiziraju i saznaju na koji način su socijalizovani unutar dominantnih oblika normalnosti. Slično poststrukturalizmu, partikularni pojedinci jesu produkti kulturne socijalizacije, ali su istovremeno i nosioci tih procesa produkcije. Osoba je mesto gde se dominantna normalnost *završava* (u oba smisla – ishodi, ali i prekida). Dakle, teorijska doslednost nije glavni cilj pa ni odlika kvalitetno sprovedenog istraživanja, već pre svega *preispitivanje* postojećih teorija u svetlu ličnih iskustava.

Drugi oblik evaluacije tiče se *odnosa između teorije i prakse* kolektivnog rada sećanja. Iako je feministička, marksistička i poststrukturalistička kritika društvenih nauka izazvala velike teorijske i meta-teorijske promene, postavlja se pitanje da li se one sa jednakom progresivnošću reflektuju u istraživačkoj praksi (Widerberg, 1999). Naprosto, kao korisnici kolektivnog rada sećanja, koji ispituju način na koji socijalne strukture i odnosi, značenja i ideologije ulaze u nas kako

bi nas normalizovali, moramo se pitati i kakvu „normalnost“ podstiče rad sećanja i da li u njemu ima kapaciteta za samorefleksiju (Johnston, 2001). S obzirom da je rad sećanja alternativna metoda, učesnici bi trebalo da stalno razmišljaju o načinima na koje upotrebljavaju rad sećanja i šta time rade. „Nijedno pravilo nije apsolutno“, navodi Friga Haug (Haug, 2008a: 24). Ali da li je to praktično održivo, i da li se stalnim pregovaranjem i pravljjenjem kompromisa oko pravila rada narušava „naučnost“ i kvalitet ove metodologije? Primera radi, iako se pretpostavlja ravnopravnost učesnika, u istraživanju najčešće učestvuju ljudi koji nisu ravnopravni, ljudi sa različitim ciljevima i znanjima. Negde su to profesori i studenti, negde ljudi koji su više eksperti i oni koji nisu eksperti u korišćenju rada sećanja, nekada su to studenti master i doktorskih studija koji sprovode istraživanje samostalno, pozivajući druge ljude da učestvuju u samo pojedinim fazama. U takvim okolnostima, osnovne premise kolektivnog rada sećanja postaju narušene, kako bi se istraživanje uklopilo u institucionalne okvire. Da li to onda znači da ne treba koristiti rad sećanja u situacijama kada te uslove nije moguće ispuniti? To bi veoma ograničilo mogućnosti i domet istraživanja, budući da najčešće ljudi koji imaju više moći, resursa i bolje su pozicionirani, imaju mogućnosti da iniciraju ovakvo istraživanje sa ljudima koji tu moć nemaju. S druge strane, insistiranje na čvrstom pridržavanju pravila metoda narušilo bi ideju kolektivnog rada sećanja kao otvorenog procesa produkcije i razmene sa potencijalom za osveščivanje i emancipaciju. Zapalo bi se u zamku standardizovanja procedure, koje bi podrazumevalo i određenu vrstu regulacije i normalizacije učešća (Johnston, 2001). Zar nisu regulacija i standardizacija upravo protivni cilju rada sećanja? Insistiranjem na poštovanju pravila, urušila bi se osnovna svrha metodologije. Jedino rešenje za ovaj problem jeste eksplicitno i stalno *reflektovanje* i diskutovanje značaja svakog od pravila i insistiranje na ne nametanju nijednog.

Najzad, postavlja se i pitanje teoretizacije *tokom* rada sećanja (tim otvorenim pitanjem zatvaram krug odeljka o evaluaciji). Ljudi učestvuju u radu sećanja, ali i u svakodnevnom životu kroz procese kreiranja značenja, pričanja, interpretacije i, u tom smislu, teoretizovanja sopstvenog iskustva (Ingleton, 2001). Iskustvo se tokom rada sećanja koristi kao resurs za izgradnju teorije, što može pospešiti razvoj problema u fokusu, razvoj teorije i razvoj metoda. Međutim, to stalno otvara i drži otvorenim pitanje nošenja sa subjektivnošću tokom rada sećanja, u čije se racionalne kapacitete sumnja u tradicionalnim naučnim okvirima. Iako na ovom mestu možemo pomenuti kritiku racionalne nauke kao muške nauke i zauzeti stranu epistemologije zasnovane na perspektivi (*eng.* standpoint epistemology; Harding, 1991), većina istraživača, zapravo, uvek iznova stupa pred izazov opravdavanja naučnosti i akademske kredibilitnosti saznanja zasnovanog na kolektivnom radu sećanja (Ingleton, 2001). Tokom kolektivnog rada sećanja mi smo konstantno ne samo obavezani na refleksivnost, već je to ono što nužno radimo kako bi istraživanje „uspelo“. Nošenje sa sopstvenim procesima i paralelno reflektovanje o metodološkom procesu, procesima drugih ljudi, uz stalno povezivanje iskustva sa drugim iskustvima, iskustva sa teorijom, veoma je naporno, ali istovremeno neophodno

kako bi se opravdala *upotrebljivost*, te praktična korisnost istraživanja, kao još jedan kriterijum njegove evaluacije.

Dakle, ne postoje unapred dati i obavezujući kriterijumi evaluacije kolektivnog rada sećanja, jer on zavisi od namene i od ljudi koji u njemu učestvuju. Pored sleđenja osnovnih premisa ove metodologije (subjekat je i objekat istraživanja, i istraživanje je kolektivni poduhvat), osnovni resursi za evaluaciju metodologije su stalno *postavljanje pitanja, reflektovanje* o procesu istraživanja, njegovih teorijskih i praktičnih aspekata, kao i *upotrebljivost*, odnosno mogućnost praktične primene istraživanja u svakodnevnom životu. Ovi kriterijumi, ipak, ne mogu služiti kao spoljašnja merila vrednosti metode, jer se jedino mogu (re)artikulisati kroz konkretno istraživanje i analize.

Zaključak

Cilj ovog rada bio je ne samo da se kolektivni rad sećanja predstavi kroz jedan oblik pregleda literature, već pre svega da se ocrtaju one njegove dimenzije koje čine ovu metodologiju izrazito plodonosnom za psihološka istraživanja koja se zasnivaju na socijalnom konstrukcionizmu. Na taj način, pokušala sam da doprinesem popunjavanju dvaju praznina: jednu usled nedovoljno dijaloga između psiholoških i socioloških teorija socijalizacije i drugu usled nedovoljno metodologija koje istraživačima konstrukcionističke orijentacije stoje na raspolaganju, zbog čega mnogi često pribegavaju već ustaljenim, kvantitativnim ili kvalitativnim metodama.

Rad sećanja predstavlja metod koji je alternativan u odnosu na tradicionalne, na kvantifikaciji zasnovane, metode koje razdvajaju subjekat i objekat saznanja, sprovode distancu između njih, tretiraju subjekta saznanja kao svemoćnog ekspertskeg saznavaoa (Johnston, 2001). Takve metode, naročito u psihologiji, individualističke su, odvojene od svakodnevnog životnog iskustva, od ljudske delatnosti i posvećenosti društvenoj pravdi. U psihologiji, to je dovelo do „depopulacije“, budući da su ljudi kao delatna bića i njihove aktivnosti prognane iz nauke (Raeff, 2019). Najčešće, one naginju realističkim i strukturalnim objašnjenjima, naspram kojih stoje pristupi zasnovani na simboličkoj interpretaciji i delatnosti. Učesnici rada sećanja odbijaju da se priklone bilo kojoj strani opštih društveno-naučnih dihotomija (sistem vs. pojedinac, simbolizam vs. materijalizam), urušavajući granicu između subjekta i objekta, između znanja i moći. Kroz ovu istraživačku praksu, cilj je povratak subjekta saznanja društvenoj zajednici, ulaženje objekta saznanja u zajednicu koja saznanje, omogućavanje slobodnog toka između teorije i iskustva, između istraživača i istraživanog, i podsticanje delatnosti ljudi zasnovanoj na proširenoj moći saznanja.

Zahvalnica

Zahvaljujem se doc. dr Biljani Stanković sa Odeljenja za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Literatura

- Barber, R., et al. (2016). *Men's Stories for a Change*. Champaign, IL: Common Ground Publishing.
- Bruner, J. (2004). Life as Narrative. *Social Research: An International Quarterly*, god. 71, br. 3: 691–710.
- Butler, J. (1997). *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*. Stanford: Stanford University Press.
- Chamberlain, K. (2012). Do You Really Need a Methodology? *Qualitative Methods in Psychology Bulletin* 13(1): 59–63.
- Crawford, J., et al. (1992). *Emotion and Gender: Constructing Meaning from Memory*. London, Newbury Park, New Delhi: Sage Publications.
- Davies, B. (2000). (In)scribing Body/Language Relations. Walnut Creek, CA: Alta Mira Press.
- Davies, B. (2008). Practicing Collective Biography. U: Hyle, A. E., et al. (eds.). *Dissecting the Mundane: International Perspectives on Memory-Work*. Lanham, Maryland: University Press of America (str. 45–62).
- Davies, B., & Harré, R. (1990). Positioning: The Discursive Production of Selves. *Journal for the Theory of Social Behaviour* 20(1): 43–63.
- Davies, B., & Gannon, S. (eds.) (2006). *Doing Collective Biography: Investigating the Production of Subjectivity*. London: Open University Press/McGraw Hill.
- Đorđević, A. (2021). *Etničke identifikacije: konstruisanje značenja kroz kolektivni rad sećanja* (doktorska disertacija). Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Đorđević, A. & Antonijević, Z. (2021). Exploring Collective Memory-Work in Serbia: Construction of Gender and Ethnicity in Post-Conflict Context. U: Hamm, R. (ed.). *Reader Collective Memory-Work*. Sligo: BeltraBooks (str. 353–373).
- Đorđević, A. i Stanković, B. (2021). Kolektivni rad sećanja. U: Džinović, V. i Nikitović, T. (ur.). *Zbornik radova: Kvalitativna istraživanja kroz discipline i kontekste: osmišljavanje sličnosti i razlika, 24. naučna konferencija „Pedagoška istraživanja i školska praksa”*. Beograd, Srbija: Institut za pedagoška istraživanja i Institut za psihologiju (str. 22–25).
- Farrar, P. (2001). Too Painful to Remember: Memory-Work as a Method to Explore Sensitive Research Topics. U: Small, J., & Onyx, J. (eds.). *Memory-Work: A Critique*. Sydney: UTS Working Papers.
- Foucault, M. (1982). The Subject and Power. *Critical Inquiry* 8(4): 777–795.
- Fridman, O. (2015). Alternative Calendars and Memory Work in Serbia: Anti-War Activism after Milošević. *Memory Studies* 8(2): 212–226.
- Frojd, S. (1930/1973). Nelagodnost u kulturi. U: *Odabrana dela Sigmunda Frojda, V tom*. Novi Sad: Matica srpska (str. 261–357).
- Fuko, M. (2012). *Moć i znanje*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Hamm, R. (2018). Collective Memory-Work – a Method under the Radar? *Other Education: The Journal of Educational Alternatives* 7(2): 118–124.

- Hamm, R. (2021a). *The Potential of Collective Memory-Work as a Method of Learning. Applications and Adaptations*. Sligo: BeltraBooks.
- Hamm, R. (ed.) (2021b). *Reader Collective Memory-Work*. Sligo: BeltraBooks.
- Haraway, D. (1991). *Simians, Cyborgs and Women*. New York: Routledge.
- Harding, S. (1991). *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Lives*. Buckingham: Open University Press.
- Harré, R. (1979). *Social Being: A Theory for Social Psychology*. Oxford: Basil Blackwell.
- Harré, R. (1983). *Personal Being: A Theory for Individual Psychology*. Oxford: Blackwell.
- Haug, F. (2008a). Memory Work: A Detailed Rendering of the Method for Social Science Research. U: Hyle, A. E., et al. (eds.). *Dissecting the Mundane: International Perspectives on Memory-Work*. Lanham, Maryland: University Press of America (str. 21–41).
- Haug, F. (2008b). Memory Work. *Australian Feminist Studies* 23(58): 538–541.
- Haug, F., et al. (1987). *Female Sexualisation*. London, New York: Verso.
- Haug, F., et al. (1999). *Female Sexualization 2nd Ed.* (translation: E. Carter). London: Verso Books.
- Henriques, J., et al. (1984). *Changing the Subject. Psychology, Social Regulation and Subjectivity*. London: Methuen.
- Ingleton, C. (2001). Meaning-Making: Issues of Analysis in Memory-Work. U: Small, J., & Onyx, J. (eds.). *Memory-Work: A Critique*. Sydney: UTS Working Papers.
- Johnston, B. (2001). Memory-Work: The Power of the Mundane. U: Small, J., & Onyx, J. (eds.). *Memory-Work: A Critique*. Sydney: UTS Working Papers.
- Kaufman, J., et al. (2008). Philosophy and Overview of Memory-Work. U: Hyle, A. E., et al. (eds.). *Dissecting the Mundane: International Perspectives on Memory-Work*. Lanham, Maryland: University Press of America (str. 3–20).
- Kippax, S., et al. (1988). Constructing Emotions: Weaving Meaning from Memories. *British Journal of Social Psychology* 27(1): 19–33.
- Latour, B. (2000). When Things Strike Back – A Possible Contribution of 'Science Studies' to the Social Sciences. *British Journal of Sociology* 51(1): 107–123.
- Livholts, M. (2015). Working with Memories and Images. U: Livholts, M., & Tamboukou, M. (eds.). *Discourse and Narrative Methods*. London: Sage Publications Ltd (str. 162–176).
- Mead, G. H. (1909). Social Psychology a Counterpart to Physiological Psychology. *Psychological Bulletin* 6(1): 401–408.
- Mead, G. H. (1934). *Mind, Self and Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Onyx, J., & Small, J. (2001). Memory-Work: The Method. *Qualitative Inquiry* 7(6): 773–786.
- Potter, J., & Wetherell, M. (1987). *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*. London: Sage.

- Raeff, C. (2019). From Objects to Acting: Repopulating Psychology with People who Act. *Theory and Psychology* 23(3): 311–335.
- Schratz-Hadwich, B. (1995). Collective Memory-Work: The Self as a Re/source for Re/search. U: Schratz, M., & Walker, R. (eds.). *Research as Social Change: New Opportunities for Qualitative Research*. London and New York: Routledge (str. 41–67).
- Scott, J. W. (1991). The Evidence of Experience. *Critical Inquiry* 17(4): 773–797.
- Shotter, J. (1984). *Social Accountability and Selfhood*. Oxford: Blackwell.
- Slocum-Bradley, N. (2008). *Promoting Conflict or Peace through Identity* (ur.). Hampshire, England; Burlington, USA: Ashgate Publishing.
- Small, J. (2001). Memory-Work: An Introduction. U: Small, J., & Onyx, J. (eds.). *Memory-Work: A Critique*. Sydney: UTS Working Papers.
- Stojnov, D. (2011). *Od psihologije ličnosti ka psihologiji osoba*. Novi Sad: Mediterran.
- Thompson, E. P. (1978). *The Poverty of Theory and Other Essays*. London: Merlin Press.
- Vigotski, L. S. (1960/1996). *Problemi razvoja psihe. Sabrana dela, tom 3*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Wertsch, J. V. (1997). Narrative Tools of History and Identity. *Culture & Psychology* 3(1): 5–20.
- Widerberg, K. (1999). Alternative Methods – Alternative Understandings: Exploring the Social and the Multiple 'I' through Memory-Work. *Sociologisk Tidsskrift* 2(1): 147–161.
- Widerberg, K. (2008). For the Sake of Knowledge: Exploring Memory-Work in Research and Teaching. U: Hyle, A. E., et al. (eds.). *Dissecting the Mundane: International Perspectives on Memory-Work*. Lanham, Maryland: University Press of America (str. 113–132).